

*Довганич М. В.,**викладач кафедри іноземних мов**Ужгородського національного університету*

ОБРАЗ ГЕРОЯ-НАРАТОРА У РОМАНІ КАДЗУО ІШІГУРО «ЗАЛИШОК ДНЯ»

Анотація. У статті досліджено особливості образу героя-наратора у романі Кадзуо Ішігуро «Залишок дня». Розглянуто сутність поняття «наратор» та його основні типи; проаналізовано специфіку «ненадійних оповідачів»; виявлено понятійні характеристики типажу «англійський дворецький»; досліджено особливості поєднання англійських та японських компонентів в образі протагоніста. Встановлено, що роман від початку до кінця – це внутрішній монолог старого англійського дворецького, який вирушив у невелику подорож країною. Дворецький присвячує весь свій час переосмисленню життя. У нього нарешті є можливість переоцінити вчинки, зроблений вибір в особистій і професійній діяльності, втрачені можливості. В образі головного героя переплітаються риси англійської та східної культури, тому його можна назвати крос-культурним персонажем. У характері та поведінці дворецького спостерігаються риси, властиві самураям. Японський благородний воїн, довіряючи господареві в усьому, повинен відмовитися від власного «Я» та приносити свою майстерність в ім'я тих цілей, які бачить господар. Справді, все своє життя Стівенс служив у Дарлінгтон-холі, не знаючи жодних захоплень, не маючи хобі, уподобань, власних поглядів, надій і мрій. Він керувався лише одним поняттям – «гідність», якому він намагається підібрати якомога точніше визначення протягом усього роману. На основі цієї «гідності» (вона зводилася до знання своєї справи і місця у суспільстві), будується «Кодекс дворецького», якому прагне відповідати Стівенс. Він пишається професією, якій віддано все життя, присвячує багато слів описанню своїх знаменитих колег – дворецьких, які керували великими маєтками протягом довгого часу і здобули добру славу. Проте дворецький стає у романі предметом авторської іронії через демонстрацію протиріччя між декларованими (справедливість, гідність) та реалізованими (особисті симпатії, «підігрування») моделями поведінки.

Ключові слова: англійськість, «Залишок дня», Кадзуо Ішігуро, наратор, ненадійний оповідач, образ дворецького, синтоїзм.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень.

Аналіз образу наратора у художньому тексті – актуальний предмет сучасного літературознавчого дослідження. Саме зі слів наратора читач дізнається про події, що відбуваються у творі. Творчість Кадзуо Ішігуро в Україні стала особливо відомою після присудження письменнику Нобелівської премії у 2017 році, хоча перший переклад українською з'явився ще у 2016 році. Наукові дослідження, присвячені творам цього автора, здійснювали такі літературознавці, як Л. Гармаш, Д. Дроздовський, Т. Кушнірова, Я. Опрісник. Роман «Залишок дня» (The Remains of the Day, 1989) також неодноразово був предметом обговорення як серед зарубіжних, так і серед

вітчизняних науковців. Проте вичерпного дослідження образу героя-наратора у творах К. Ішігуро в українському літературознавстві досі не було. **Мета цієї роботи** – аналіз особливостей образу героя-наратора у романі «Залишок дня».

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сьогодні літературознавчі дослідження характеризуються виразним зацікавленням питаннями наратології, особливо образом наратора. Розповідачем або наратором (франц. *raconteur*), за визначенням «Словника літературознавчих термінів», називають літературний суб'єкт, вигадану письменником особу, від імені якої в епічному творі ведеться оповідь про певний випадок або про осіб, завдяки яким в уяві моделюється авторське сприйняття дійсності [1]. Сучасні наратологи вважають, що наратор є поняттям особливо формального характеру і протиставляють його «конкретному», «реальному» автору. На думку Р. Барта, «наратори та герої за своєю природою – «паперові істоти»; автора оповіді (матеріальної) жодним чином не можна переплутати із розповідачем цієї історії» [2, с. 19].

Наратологи Великої Британії та Німеччини розмежовують поняття «особистої» (від 1-ої особи безіменного оповідача або кого-небудь із героїв) та «безособової» (анонімна оповідь від 3-ої особи) оповіді [3, с. 190]. В. Шмід дає таке визначення наратора: це адресант фіктивної наративної комунікації. Цей термін досить поширений та ототожнюється із розповідачем. В. Шмідом визначено найбільш значущі характеристики оповідача: він всезнаючий і всюдисущий, здатний проникати навіть у найпотаємніший куточок свідомості героїв; має власний погляд на певну подію чи ситуацію [4, с. 64].

Вітчизняні літературознавці розрізняють і поняття «оповідач» та «розповідач». О. Галич оповідачем іменує персонажа, від особи якого ведеться оповідь і який у художньому тексті виступає як уявний автор. А розповідач – це дійова особа, що відіграє роль як суб'єкта, так і об'єкта оповіді, тобто персонажа – учасника подій, про які йдеться у творі, або ж він має пряме відношення до них [5, с. 148]. Ж. Женетт виокремлює чотири типи нараторів:

1) гетеродієгетичні наратори в екстрадієгетичних ситуаціях, вони розповідають історію, в якій не виконують функції героя твору;

2) гетеродієгетичні наратори в інтрадієгетичних ситуаціях – це оповідачі другого ступеня, що розповідають історію, в яких вони самі переважно відсутні;

3) гомодієгетичні наратори в екстрадієгетичних ситуаціях, вони розповідають власну історію, в якій вони фігурують як герої твору;

4) гомодієгетичні наратори в інтрадієгетичних ситуаціях – оповідачі другого ступеня, котрі розповідають власну життєву історію [6, с. 421].

Роман Кадзуо Ішігуро «Залишок дня» отримав Букерівську премію та завоював любов публіки в усьому світі. У досліджуваному художньому творі дія відбувається у двадцяти-тридцять роки минулого століття. К. Ішігуро описує атмосферу епохи, що минає, і на зміну якій приходить час розважливого бізнесу, іншого менталітету та іншої культури спілкування. Протагоніст роману – зразковий англійський дворецький Містер Стівенс, який прослужив понад тридцять років у маєтку знатної особи. Образ слуги і дворецького – знаковий концепт англійського національного світосприйняття, проте він поступово зазнавав різноманітних змін під впливом етнокультурного розвитку, політичних та економічних реформ, філософсько-світоглядних орієнтацій. Серед основних цінностей цього образу варто відмітити відданість своїй справі, професіоналізм, чесність, повагу, гідність.

Твір К. Ішігуро можна віднести до сповідально-філософських романів, які отримали широке поширення в англійській літературі другої половини ХХ століття. Подорож Містера Стівенса можна розглядати у двох аспектах: фактична поїздка із Дарлінгтон-холу у Літл Комптон і ментальна подорож закутками пам'яті з метою самопізнання. Містер Стівенс, занурюючись у спогади про минуле, певною мірою намагається віднайти відповіді на вічні запитання щодо призначення людини: «What is the point of worrying oneself too much about what one could or could not have done to control the course one's life took? Surely it is enough that the likes of you and I at least try to make our small contribution count for something true and worthy. And if some of us are prepared to sacrifice much in life in order to pursue such aspirations, surely that in itself, whatever the outcome, cause for pride and contentment» [7, с. 118].

За своєю побудовою розповідь нагадує особистий щоденник, в якому висвітлені та структуровані у довільній формі найяскравіші враження, сконцентровані у свідомості протагоніста. Стівенс веде свого роду подорожні записки під час мандрівки із маєтку Дарлінгтон-хол у Літл Комптон, де мешкає його колишня колега міс Кентон. Періодично у записках з'являються роздуми про його минуле та про історичне значення Дарлінгтон-холу. Саме через роздуми протагоніста письменник прагне розкрити реципієнту психологію особи, яка потрапляє у ситуації невластивого вибору.

Американський письменник Джеймс Фрей у книзі «Як написати геніальний роман» зауважує, що коли автор вибирає тип оповідача, він наче «укладає договір» із читачем. Реципієнт за умовчанням погоджується з тим, що слова наратора є правдивими. Такого оповідача називають «надійним». Хоча автор може укласти й інший договір – коли читач не віритиме тому, що говорить оповідач [8]. Із погляду сучасної психології, «ненадійність» оповіди прямо пов'язана з особливостями людської пам'яті (причому неминуче) і, серед іншого, є характеристикою особистості: те, що саме людина запам'ятовує, не тільки дає уявлення про її характер, але і визначає подальший її розвиток. Однак сам термін (уведений у 1961 році Вейном Бутом і такий, що спочатку позначав оповідача, котрий спотворює дійсну суть речей) має досить широкий спектр значень і може містити безліч різновидів розповіді. Відповідно до структурно-нарративних теорій «ненадійний оповідач» у тексті – фігура проміжна між імпліцитним автором і власне нарративом; він з'являється, коли розповідь оповідача відрізняється від того, що відомо автору [9, с. 156; 10, с. 233].

«Ненадійний оповідач» вважається дослідниками основним оповідним прийомом у Кадзуо Ішігуро. До того ж сам Ішігуро не заперечує думки дослідників, уточнюючи лише: «Для ненадійного оповідача необхідний видимий зазор між реальністю та вигадкою, а мої книги показують ту реальність, у реалістичності якої ви зовсім не впевнені ... Думаю, всі ми в якомусь сенсі живемо у тумані» [11].

Наратор Стівенс визначається дослідниками як «ненадійний оповідач». У читача виникає внутрішнє відчуття невідповідності між тим, що декларує розповідач, та авторським «посланням» реципієнту. Наприклад, це проявляється у постійних розмірковуваннях наратора над «філософськими» (велич і гідність) та побутовими (способи чищення столового срібла) питаннями.

Протагоніст роману «Залишок дня» походить із родини дворецьких: його батько був справжнім уособленням «гідності» видатного дворецького та користувався неабиякою повагою серед колег. Містер Стівенс безмежно відданий своєму господареві та вважає, що справжній дворецький повинен віддавати роботі всього себе без залишку. Він дуже відповідально ставиться до виконання обов'язків та очікує від своїх підлеглих того самого. Містер Стівенс має власне уявлення про те, яким має бути «великий» дворецький. Він вірить у те, що людство має жити за певними правилами, що все на землі має сенс і є впорядкованим. Однак такий «внутрішній кодекс» Містера Стівенса стає причиною його замкнутості та консервативності. Він не може дозволити собі розкіш сказати що-небудь недбало, діяти дещо розслаблено чи вільно висловлювати свої почуття оточуючим. Керуючись поняттями «служіння», «борг» і «гідність», дворецький Стівенс протягом усієї розповіді доводить, що великим дворецьким може бути той, хто реалізував свої здібності у прислугуванні «великій» людині: «A «great» butler can only be, surely, one who can point to his years of service and say that he has applied his talents to serving a great gentleman – and through the latter, to serving humanity» [7, с. 129]. Відстоюючи правильність політичної поведінки свого господаря лорда Дарлінгтона, дворецький Стівенс із запалом переконує читача в тому, що служив людині з бездоганною репутацією.

Культура британського співіснування господаря із дворецьким маркована насамперед поважним і довірливим ставленням багатих аристократів до своєї прислуги. Такі відносини склалися історично, оскільки одні залежали від інших: часто покидаючи свої маєтки, аристократи були змушені залишати все господарство на свого дворецького, тому ним стати міг далеко не кожен. Окрім того, можна виділити такі репрезентативні характеристики архетипу «дворецького» у романі К. Ішігуро: тактовність, ненав'язливість, бездоганне знання традицій та етикету; увага до дрібниць, любов до порядку (герой точно знає місце кожної речі у домі); відданість [12, с. 99]. Прагнення зробити життя в домі господаря максимально комфортним, навіть якщо доводиться приносити у жертву свою людяність, має бути властивим дворецькому, так само як і вміння зберігати таємниці: господар та його оточення не повинні постраждати через балакучість чи необережність дворецького [13]. Ніколи, навіть за спиною він не дозволяє собі оцінювати вчинки свого господаря, ніколи не скаржиться. Мові Стівенса притаманний особливий стриманий стиль із повною відсутністю виявлення почуттів та емоцій, лише кивок і посмішка як допустимі прояви ввічливості. Герою К. Ішігуро не властиве розуміння гумору.

Жарти нового господаря Дарлінгтон Холла – американця Фарадея дещо спантеличують Стівенса, «ставлять у глухий кут».

У романі споконвічно «англійська» тема дворянського та мотив служіння водночас актуалізують важливу для японської культури схему «сюзерен – самурай» (господар – слуга), закріплену у кодексі бусидо. Поєднання образів дворянського Стівенса та воїна-самурая створює у романі іронічний ефект, що підкріплюється паралелями, пов'язаними із культурами двох різних частин світу. Майже нав'язливе бажання Стівенса милуватися пейзажами цілком співвідноситься з «англійськістю» його характеру, але це ж бажання побути віч-на-віч із природою також укладається і в синтоїстський канон. Стівен пишається «начищенням до немислимого блиску сріблом», наче справжній самурай своїм мечем, що вважається символом його доблесті та шляхетності, а також визначає статус і соціальне становище воїна у суспільстві. Самурай повинен бездоганно володіти мечем, тоді як Стівенс прагне досягти досконалості у чищенні срібла, перевершивши всіх колег. Подібно до того, як воїни продумовують тактику військових дій на полі битви, дворянський розробляє методи ефективного управління домом і прислугою. Навіть сам Стівенс називає процес розподілу обов'язків між своїми підлеглими «бойовим інструктажем» [14, с. 150].

У синтоїстському ключі варто розглядати і стосунки Стівенса із батьком. У східній культурі, на відміну від західної, відданість сюзерену і турбота про батьків розглядаються зазвичай у сукупності: підкреслюється значущість шанування предків, але першорядність шанування все-таки віддається сюзерену. Закріплена у бусидо необхідність роздумів про правила поведінки самурая також є однією із головних особливостей Стівенса, який постійно розмірковує про якості «великого» дворянського [15]. У цьому контексті поведінка Стівенса під час обіду була найвищим проявом гідності: не залишаючи турботи про свого батька (лікар був запрошений), він не відходить від свого вищого служіння, демонструючи тим самим остаточну відданість принципам, переданим йому батьком. Невипадково сам дворянський упевнений, що якби вчинив інакше, підвів би батька. Добровільна відмова від будь-яких поблажок, а також нескінченні міркування про «гідність» і «велич» якнайкраще відповідають вірності цінностям самурая. Всі стосунки із людьми у його житті носять лише службовий характер; це стосується навіть батька, який згадується лише у контексті його минулої величі та нинішніх промахів, та міс Кентон.

Любовна лінія Містера Стівенса і колишньої економки посідає у романі К. Ішігуро особливе місце. Перед реципієнтом розгортається драма нерішучої, надмірно стриманої людини, нездатної зізнатись у своїх почуттях навіть собі. У цьому випадку традиційна для англійського характеру нездатність висловлювати свої почуття призводить до втрати кохання всього життя. Хоча така ситуація нерідко зустрічається в англійській літературі, значущість приватного життя зазвичай не ігнорується, навіть дворянський може мати приватне життя і власні інтереси. Самозречення Стівенса призводить до того, що він свідомо зводить спілкування з міс Кентон тільки до ділового. Дворянський безмовно відпускає кохання свого життя; змовчить він і вдруге, коли вони вже побачаться у старості, так і не висловивши свого жалю про те, що вони не разом. На відміну від Стівенса, лорд Дарлінгтон йде йому назустріч в особистих питаннях, приймаючи батька на роботу. Отже, цілковита

самовідданість протагоніста – його особиста ініціатива, продиктована кодексом честі дворянського, який він собі обрав.

У романі Ішігуро свідомість героя повністю ізольована від «загальної» національної свідомості, причому не лише від культурного, але і від історичного контексту. Це частково можна пояснити його приналежністю до «нижчого класу», але тут виникає протиріччя із його бажанням стати частиною «величної» історії та бути ближчим до тих, хто керує світом [16, с. 134]. Відсутність літературного та історичного контексту доповнюється відсутністю будь-якого натяку на релігійні погляди Стівенса, що також суперечить традиції англійської літератури і не може спричинюватися його походженням. Ураховуючи «англійськість» і «традиційність» Стівенса, виникає відчуття невідповідності. Навіть відвідуючи собор у Солсбері, Стівенс розглядає його не більше, ніж «визначну пам'ятку», значущість якої зумовлена її згадкою у довіднику міс Сімон, яку дворянський надзвичайно поважає. Це кричуще ігнорування значущості одного із найбільш історично, культурно та релігійно важливих місць Британії (Стівенс відразу ж переходить до міркувань про велич англійської природи) не може не змусити реципієнта засумніватися в «англійськість» цього героя [17]. С. Цокур слушно зауважує: «Цікава релігійна тема романів, вірніше сказати, її повна відсутність. У текстах немає не тільки згадки про Бога, Христа чи християн, але і жодної християнської (як і взагалі релігійної) лексики. Якщо розглядати цю білу пляму на рівні символу, то можна зробити висновок: у світі Ішігуро порятунок неможливий» [18]. Навіть назва роману «Залишок дня» набуває метафоричного сенсу: це завершальна частина продуктивного життя людини.

Містер Стівенс є людиною, яка знаходиться «на роздоріжжі»: «The rest of my life stretches out an emptiness before me» [7, с. 215]. Проаналізувавши і переосмисливши своє життя і вчинки, містер Стівенс приймає єдине, на його думку, вірне рішення: він і надалі продовжуватиме докладати всіх зусиль, щоб бути якомога кращим дворянським для нового господаря.

У романі піддаються іронічному переосмисленню ідеали «служіння», відображені автором. Це проявляється в тому, що, декларуючи певні цінності, Стівенс, опинившись в іншому середовищі, відразу ж порушує прості правила людської порядності, зрікаючись лорда Дарлінгтона чи видаючи себе за джентльмена. Виникає запитання: чи досяг протагоніст бажаної цілі – стати великим дворянським, або ж, виконуючи примхи господаря, мимоволі перетворився на «лакея». Іронія відчувається і у невідповідності між соціальними статусами двох образів, адже самурай – воїн, що посідає у суспільстві високу позицію та викликає повагу, а дворянський – хоч і вищий чин серед прислуги, але все ж таки тільки слуга.

Дослідник О. Джумайло зазначає, що у романі деякі риси «англійськість» подано у гіперболізованій формі з метою зміцнити уявлення про велику колоніальну Британію, про справжнього джентльмена із його англійськими манерами: «На відміну від своїх літературних попередників, Стівенс постає міфологічною фігурою у ситуації, коли втратила сенс сама віра у великий англійський міф. Втративши свою «велику місію», Англія, а разом із нею і... дворянський, стають лише сурогатом того, що колись було таким значущим» [19, с. 20].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, Стівенс – своєрідний крос-культурний персонаж: у ньому переплітаються риси англійської та японської культури. Якщо маска

англійського дворецького діє на тлі англійського «антуражу», то мотивування вчинків цієї маски розкривається у контексті східного світогляду, що викладається героєм-наратором. Протагоніст жодного разу в монолозі не розкриває своєї сутності, читачеві доступна тільки поверхня маски-професії, а вчинки і спонукання героя обумовлені тільки цією маскою. Насамперед Стівенс бачить себе ідеальним слугою, обов'язок якого полягає у беззавітній відданості своєму господареві. Відповідно, всі взаємовідносини з іншими (переважно із лордом і міс Кентон) відбуваються у контексті подібного самовизначення.

Перспективи своїх подальших досліджень ми вбачаємо у глибшому розкритті образної системи роману «Залишок дня», у дослідженні провідних мотивів твору, а також стильових стратегій, зумовлених нарративною структурою.

Література:

1. Наратор. Словник літературознавчих термінів. URL: <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/5z6m0.html> (дата звернення: 20.12.2021)
2. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов. Москва: МГУБ, 1987. 139 с.
3. Новікова Є.С. Теоретичні підвалини дослідження нарративу в сучасній лінгвістичній парадигмі. *Вісник ХНУ*. 2010. №9. С. 186–191.
4. Шмид В. Нарратология. Москва: Языки славян. культ., 2003. 312 с.
5. Галич О., Назарець В., Васильев С. Теорія літератури. Київ : Либідь, 2006. 488 с.
6. Женетт Ж. Фигуры. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. 944 с.
7. Ishiguro K. *The Remains of the Day*. L.: Faber and Faber, 1982. 258 p.
8. Джеймс Н.Ф. Как написать гениальный детектив. Москва, 2005. 320 с.
9. Белова Е.Н. «Ненадежный повествователь» с разных точек зрения. *Вестник ВолГУ*. 2013. №12. С. 155–158.
10. Chatman S. *Story and Discourse. Narrative Structure of Fiction and Film*. N.Y.: Ithaca, 1978. 288 p.
11. Mudge A. Interview with K. Ishiguro. Mode of access: http://bookpage.com/0009bp/kazuo_ishiguro.html (accessed 20.12. 2021)
12. Коршунова Е.С. «Типичный англичанин» как литературный образ. *Омский научный вестник*. 2011. Вып. № 3 (98). С. 98–101.
13. Стовба А.С. Образ дворецкого в романе Кадзуо Исигуро «Остаток дня»: кросс-культурный аспект. *Мировая литература на перекрестке культур и цивилизаций*. 2012. Вып. № 6. С. 219–229.
14. Нестеренко Ю.С. Кодекс самурая в романе Кадзуо Исигуро «Остаток дня». *Вестник Вятского государственного университета*. 2010. С. 149–152.
15. Нитобе И. Бусидо. Душа Японии. Киев: Арий, 2015. 192 с.
16. Хабибуллина Л.Ф. «Японский» контекст романа К. Исигуро «Остаток дня». *Филология и культура*, 2012. С. 130–135.
17. Зыкова Ю.В. Архетип «дворецкий» в романе К. Исигуро «Остаток дня». *Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова*. 2018. № 1. С. 135–139.
18. Цокур Е. Искусственные люди: романы Кадзуо Исигуро. URL: <http://www.hrono.ru/proekty/parus/ckr0411.php> (дата обращения: 21.12.2021)
19. Джумайло О.А. За границами игры: английский постмодернистский роман. 1980-2000. *Вопросы литературы*. 2007. № 5. С. 7–45.

Dovhanych M. The image of the hero/narrator in Kazuo Ishiguro's «The Remains of the Day»

Summary. The peculiarities of the image of the hero/narrator in Kazuo Ishiguro's novel «The Remains of the Day» have been examined in the article. The essence of the concept of «narrator» and its main types have been considered; the specifics of «the unreliable narrator» have been analyzed; conceptual characteristics of the image of «English butlers» have been revealed; the peculiarities of the combination of English and Japanese components in the image of the protagonist have been studied. It has been established that the novel from beginning to end is an internal monologue of an elderly English butler who decided to go on a short trip around the country. Butler devotes all his time to rethinking life. He finally has the opportunity to re-evaluate the actions taken, the choice made in personal and professional activities and lost opportunities. The features of English and Oriental cultures are intertwined in the image of the protagonist, so he can be called a cross-cultural character. The characteristics of the samurai way of life may be noticed in the character and behavior of the butler. A noble Japanese warrior, trusting his master in everything, has to renounce himself and bring his skills in the name of the goals that the master considers important. In fact, Stevens devoted all his life to serving in Darlington Hall, not having any hobbies, preferences, views, hopes or dreams. He was guided by only one concept – «dignity», of which he tried to find the most accurate definition throughout the novel. Stevens is proud of his lifelong profession and devotes many words to describing his famous colleagues – butlers who managed large estates for a long time and gained good fame. However, the butler becomes in the novel the subject of authorial irony through the demonstration of the contradiction between the declared (justice, dignity) and implemented (personal sympathies, «mockery») patterns of behavior.

Key words: Englishness, «The Remains of the Day», Kazuo Ishiguro, narrator, unreliable narrator, butler's image, Shintoism.